

НОВИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА МОМИНА КРЕПОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МИРКО РОБОВ

Извършените през последните десетилетия археологически проучвания извън чертите на столичното укрепено пространство дадоха своя съществен принос в изясняване на общата градоустройствена схема, на етапите на възникване и развитие на града, на архитектурния облик в различните негови части, на социалната и икономическата им характеристика, бита на населението и т.н.

В този смисъл голямо значение имат резултатите от разкопките по двата бряга на река Янтра, в подножията на хълмовете Царевец и Трапезица, а също и в западния склон на хълма Момина крепост. Придобитите данни от тях значително разшириха представите ни за мащабите на града като цяло, и то не само в неговия столичен период, но също и в навечерието на въстанието от 1185-1187 г. До голяма степен се изяснява ролята на подножието като съществена част от общия градски организъм със своя архитектурна, стопанска и т.н. специфика. Очерта се също и хронологичната картина на възникване и развитие на тези средновековни квартали.

Всъщност в писмените сведения, отнасящи се до началния период на Търновското царство, които касаят и новата столица, отсъстват данни за тяхното съществуване. Така например според Никита Хониат *"той е най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина"*¹ /к.м./. Теодор Скутариот пише, че *"това е най-забележителният от градовете на Хемус по здравина и известност, разположен на планина и заобиколен в кръг от река"*² /к.м./

Цитираните описания, макар и твърде обобщени, до известна степен изграждат представата за Търново в края на XII в. като значителен, а при това и мощно укрепен градски център. И двете сведения визират обаче изключително неговата укрепена част. Това е обяснимо, защото са поднесени в контекста на събития с

военнополитически характер. И докато в по-сетнешните извори участъкът от столицата, разположен в подножията на хълмовете Царевец и Трапезица, намира своето място, то до края на съществуването си кварталът в западното подножие на хълма Момина крепост остава неупоменат. Очевидно споменът за него не се е променил през вековете на робството и К. Шкорпил в своя план на средновековно Търново посочва района като турско гробище.³

Така съществуването на средновековен квартал в западното подножие на хълма Момина крепост е засвидетелствано единствено по археологически път. Първите разкопки са проведени през 1959 г.⁴ Проучванията продължават и през следващите няколко години.⁵

В резултат от първите разкопки Н. Ангелов намира за основателно да нарече тази част от Търново "квартал на бедните"⁶. Неговите граници според автора очертават значителен район на запад до пътя за Г. Оряховица.

Открита е средновековна еднокорабна църква с притвор, с керамопластична украса по фасадните стени⁷. Около църквата е съществувал некропол, от който са установени 36 погребения.

Жилищата, обитавани от населението в този квартал, са полуземлянки, вкопани в склона. Ориентирани са в посока изток-запад. По план са предимно едноделни⁸. Още тогава е установен и порядък в подреждането на тези жилища - в редици, като между тях са били оформени и улици с настилка от дребни камъни⁹.

Хвърлена е определена светлина и върху бита на населението и стопанската характеристика на квартала като цяло. Установено е керамично производство¹⁰, металообработка¹¹ и др.

Категорично е уточнена горната хронологична граница в съществуването на квартала - края на XIV в. Счита се, че тук са били разположени основните сили на Баязид, които в продължение на три месеца през 1393 г. са обсаждали столицата Търново¹².

Новите археологически проучвания се проведоха през лятото и есента на 1989 г. и представляваха спасителни разкопки. Те бяха наложени от разширението на ЗПИ "Момина крепост". Разкриха се останки от още три полуземлянки, едно водохранилище, пещи с различно предназначение, ями за храни, а също и боклучни ями, църква с некропол.

По своя план, а също и по характера на градежа новоразкритите полуземлянки следват традицията на установените при предшествашите проучвания. Градежът е от ломени камъни на калова спойка. Запазени са участъци от вкопаните в ската зидове. Те са еднолицеви и като такива се издигали до повърхността на терена, над който са продължавали във височина вече с две лица. Запазени са гнездата в пода и леглата в

градежа на вертикални дървени греди, които са служели като носещ елемент на покривната конструкция. Подовете и на трите полуземлянки са от жълта трамбована глина. Добре личат останките от огнища, посредством които помещенията са се отоплявали. В пода на най-южната от новооткритите полуземлянки е оформена малка яма, която вероятно е служела за съхранение на хранителни продукти.

Двете полуземлянки са едноделни по план, а устройството на третата е малко по-различно. В един по-сетнешен период след нейното изграждане, откъм южната и страна, е оформено допълнително помещение, значително по-тясно по размери, а и по-плитко вкопано в ската. Пристроено е непосредствено към полуземлянката без самостоятелен северен зид.

Запазената в северната част на помещението пещ с очевидно битово предназначение, а също и основата на друга пещ в южната му част, показват, че въпросната пристройка е била използвана като пещник.

В един по-късен период, след разрушаването на полуземлянките, тук е била създадена работилница за металообработка, за което свидетелстват откритите железни крици и шлага, а също и един каменен калъп за отливане на приложения с форма на кръст.

Известен декоративен ефект е постигнат в оформлението на източния зид на най-северната от полуземлянките чрез косо подреждане на преупотребени тухли в един от редовете на градежа.

Подобно на полуземлянките, разкрити при предишните проучвания, и новооткритите са разположени приблизително в една редица с посока изток-запад. В профила на ската след изкопните работи, осъществени за нуждите на съвременния строеж, добре личи настилката от дребни камъни на улици с посока север-юг.

Повечето от установените ями са боклучни. По форма някои от тях са "крушовидни", а други - цилиндрични. Порядък се наблюдава и в тяхното подреждане. Разположени са приблизително в редици с посока изток-запад на терена между полуземлянките и брега на реката. Откритите в ямите находки представляват средновековна кухненска керамика и сграфито керамика, железни предмети, животински кости и др.

Повечето от новооткритите пещи са с битово предназначение и очевидно са обслужвали ежедневните нужди на населението. Една от установените пещи е служела за изпичане на керамика. Тя е двукамерна от т.н. "езичест" тип. Съхранени са останки от долната камера на височина, приблизително до нивото на междинната скара, от която е запазена малка част. Малка част е запазена и от стената на горната камера, в която се е подреждала продукцията, предназначена за изпичане. Тази пещ не е единственият остатък от съществуващото в този столичен

квартал керамично производство. На различни места при проучванията, а също и в боклучните ями са открити фрагменти от недовършена сграфито керамика, дефектни образци и др.

Всъщност данни за керамично производство тук са установени още при предишните археологически разкопки¹³. Открити са фрагменти от недовършена сграфито керамика /бракувана след първото изпичане/ и една тринога, използвана при подреждането на продукцията в пещта.

Откритите следи от керамично производство засега все още не дават основание да се допусне, че тук е функционирал някакъв значим производствен комплекс /например като този, установен в района на църквата "Св. Димитър"/, който в известна степен е работел за задоволяване нуждите на града като цяло. На този етап от проучванията би могло да се приеме, че производството тук е било организирано предимно за задоволяване нуждите на населението, което е обитавало този квартал.

Съоръжението, което определяме като водохранилище, е установено в северната част на проучения участък. В запазената си част то изцяло е вкопано в намиращата се тук скала. До голяма степен е унищожено при изкопните работи за строителството на завода.

Подът на водохранилището е изсечен стъпаловидно в скалата. Стъпалата са три с височина на всяко от тях средно по 0,40 м. Ширината на съоръжението /север-юг/ е 3,30 м, а запазената му височина е 1,45 м. В най-ниската /западната/ част на съоръжението, в пода, е изсечен улей с правоъгълно сечение, покрит с каменни плочи. Наклонът на улея е към северозапад. Степента, до която е запазено въпросното съоръжение, не дава възможност ясно да се определи принципът, по който то е функционирало като водохранилище. Наличието на широк, отвеждащ канал, разположен в най-ниската част на дъното, дава в известна степен основание да се допусне, че въпросният резервоар не е действал самостоятелно, а в система с друго подобно съоръжение /или съоръжения/, с което е бил свързан по някакъв начин. Не бива да се изключва и възможността описаното съоръжение да е било и с друга, например производствена функция.

Западно от полуземлянките, недалеч от бреговата ивица, се откриха основите на църква, означена по реда на откриването и под N 2. Наличието на постройката се установи по хоросановите следи по повърхността на терена, оставени след работата на булдозер. На усилените изкопни работи и механизираното подравняване на терена до голяма степен вероятно се дължи много лошото състояние, в което са запазени руините на църквата - 1-2 реда камъни на височина до 0,30 м.

Църквата е еднокорабна с притвор. Външните и размери са 7,80/10,80 м. Градежът е от средно големи, обработени камъни, споени с хоросан. Дебелината на зидовете е средно 0,90 м. Под

всички зидове на църквата се установи хоросанова подложка с по-едри примеси /чакъл/.

Наосът е с приблизително квадратна форма - 5,90/5,51 м. Апсидата е силно разрушена и в по-голямата си част се проследява единствено по хоросановата подложка. Подова настилка не се установи /вероятно и поради това че руините са запазени до нивото на субструкцията/. Няма данни и за архитектурното оформление на фасадните стени. Намерените в разрушенията фрагменти от керамопластична украса /кръгли панички/ свидетелстват за нейната употреба в декорацията на църквата. Вътрешността е била стенописана и доказателство за това са откритите в насипа фрагменти от тази украса.

По своя план и устройство, а дори и по размерите си, църква N 2 е доста сходна с откритата през 1959 г. тук друга църковна постройка¹⁴. Подобно на нея вероятно и зидовете на църква N 2 са били оформени във височина със смесен градеж. Изложените обаче вече обстоятелства около нейното откриване дават основание да се допусне, че пластът с разрушения от смесения градеж на зидовете е бил напълно отнесен и изчистен при машинното подравняване на терена.

Както около църква N1¹⁵, така и около църква N 2 е съществувал средновековен некропол. От него са установени 17 погребения. Най-ранното от тях /погребение N 21/ е датирано с монета на византийския император Мануил I Комнин, сечена след 1170 г. Тази датировка е важна не само за некропола и строителната хронология на църквата. Тя е от съществено значение и за общата хронология на квартала в западното подножие на хълма Момина крепост. Очевидно неговото възникване трябва да се отнесе още към предстоличния период на Търново, за нуждите на чиито обитатели е изградена и църква N 2.

Новите данни от проучването на този средновековен квартал показват, че в навечерието на въстанието на Асеновци Търново е бил значим градски център. Той е бил внушителен не само с мощната си крепост и уникалното си местоположение, на което акцентират византийските хронисти. Население, свързано с градския живот, е обитавало обширни терени по двата бряга на Янтра, в подножието на хълмовете Царевец и Трапезица, но също и в западното подножие на хълма Момина крепост.

БЕЛЕЖКИ

1. Хониат, Н., История, ГИБИ, XI, 1983, с. 51
2. Скутариот, Т., Обзорна хроника, ГИБИ, VIII, С., 1971, с.255
3. Шкорпил, К., План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, I, 1910, вж. приложения "План на старото В.Търново 1186-1393"

4.Николова, Я., Н.Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново, ИОМВТ, II, Варна, 1964, с.20

5.Николова, Я., Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В. Търново, ИОМВТ, IV, Варна, 1968, с.57

6.Ангелов, Н., Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки, ИОМВТ, II, Варна, 1964, с.12

7.Николова, Я., Н.Ангелов, пос. съч., с. 20-22

8.Николова, Я., Жилищната архитектура в Търново през XII-XIV в. Тр.ВТУ "Кирил и Методий", т. VIII, кн. 2, С., 1973, с.91. Изключение тук прави полуземлянка N 5, която е оформена с преддверие. Пак там, с. 97

9.Николова, Я., Към въпроса за устройството на средновековния Търновград ТрВТУ "Кирил и Методий", т. XV, кн. 3, С., 1979, с. 96

10.Николова, Я., Две нови жилища...пос. съч., с. 62

11.Пак там, с. 63

12.Николова, Я., Градоустройство и архитектура. История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с.278

13.Николова, Я., Две нови жилища...пос. съч., с. 62

14.Николова, Я., Н. Ангелов, пос. съч., с. 20-22

NEW EXCAVATIONS IN THE WESTERN FOOTHILLS OF THE HILL OF "MOMINA KREPOST IN V. TURNOVO

MIRKO ROBOV

/resume/

The resumed excavation work in 1989 in the Western foothills of the hill of "Momina krepost" in V. Turnovo highlighted the size and the structure of this quarter of the mediaeval town as well as its economy and population, and the chronology of its setting up and existence.

The places of residence were half way dug-in, single-or double-roomed in lay-out, similar to the ones previously excavated. They were lined in rows among which there were streets.

The data excavated testify to the fact that the population was skilled in certain cragts - like for sexample ceramics, metal-working

There was found a second church, single-naved in lay-out, with a narthex. There was a necropolis around it. The dating of some of the tombs refers the construction of the church, and consequently the development of the quarter, to the times prior to Turnovo being a capital.